

Т.М. Карпенко, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕТИЗАЦІЯ НАУКИ ЯК ДЕТЕРМІНОВАНИЙ ФАКТОР НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

У статті розглядається проблема етизації науки як детермінованого фактора науково-технічного прогресу.

У сучасному суспільстві, як ніколи раніше, гостро постало питання етизації науки. А вчений, який має сьогодні доступ до знань, що можуть виявитися для людства або скринькою чудес, або скринькою Пандори, повинен бути людиною з чіткими етичними критеріями і моральними принципами. Наука – це постійний діалог людини з природою, метою якого є пошук істини і здобуття нових знань. Вона використовує для досліджень різні методи – спостереження, аналіз, активний експеримент, адже природа добровільно не розкриває своїх таємниць. Деякі наукові дослідження є сумнівними в етичному, моральному аспекті (створення генетично модифікованих організмів, дослідження радіоактивних речовин, клонування). Влада над природою може стати руйнівною і для природи, і для людини. Виникає реальна небезпека незворотних змін, що можуть поставити під загрозу саме існування планети Земля.

Людство давно звернуло увагу на певні діалектичні суперечності між наукою і мораллю, наукою й етикою. Зокрема, ще Арістотель застерігав: “Хто рухається вперед у науках, але відстає у моралі, той більше йде назад, ніж уперед” [1]. Отже, наука й етика повинні розвиватися одночасно, узгоджено, причому етика має стати контрольним механізмом для наукової діяльності. Тому, на нашу думку, закономірно, що нині громадська думка дедалі більше повертається до проблем людини, її прагнень та цінностей. На зміну ідеалам антропоцентризму та соціоцентризму приходять усвідомлення того, що людина – частина, союзник і співтворець природи. Отже, світ є носієм спільної еволюції людини та навколишнього природного середовища. Приймаючи ті або інші рішення, ми повинні пам’ятати, що у майбутньому вони можуть вплинути на життєдіяльність людства. Це накладає велику відповідальність на вчених як на найбільш освічених членів суспільства за наслідки, зумовлені їх науковими здобутками, висновками та вчинками.

Етика науки формулює свої вимоги, виходячи з високої оцінки ролі науки в житті суспільства, у збереженні та розвитку культури, обстоюванні істини. Вона є системою моральних норм і правил, які регулюють дії та взаємовідносини науковців, їх моральну відповідальність перед суспільством за нехтування можливих негативних наслідків нерозумного використання результатів певних досліджень.

Етика науки охоплює правила та норми професійної етики. Це не лише загальні моральні засади, а й норми, що випливають з великої соціальної ролі науки [3]. Вимоги етики науки:

- бездоганне виконання своїх фахових обов'язків;
- діяльне ставлення до світу, скероване на досягнення певних цінностей, засад та ідеалів;
- повага до людини незалежно від її становища у суспільстві;
- обстоювання істини;
- побудова висновків на основі ретельно перевірених фактів, надійно встановлених законів природи;
- дотримання принципу “не зашкодь природі”, адже не кожна мета виправдовує засоби її досягнення;
- використання науки на благо суспільства;
- відмова від ризикованих експериментів, особливо великомасштабних;
- уважне ставлення до конструктивної критики, тверезе сприйняття порад;
- проведення дискусій у такій формі, щоб вони не переросли у неприязнь або ворожість;
- особиста і професійна чесність;
- поширення знань та застережень від нерозумного використання досягнень науки й техніки;
- поєднання наукової сумлінності з особистою чесністю, засудження кон'юнктури, кар'єризму, монополії наукових шкіл;
- активна боротьба з псевдонаукою, особливо в часи соціального бродіння в суспільстві, коли з'являється безліч “пророків”, “ясновидців”, “екстрасенсів”.

Кожен учений як член суспільства має виконувати не тільки вимоги професійної етики, а й дотримуватися загальних моральних норм. Мораль діє опосередковано – через дисципліну і жорсткі форми конкретної діяльності людини в соціумі. Особливості моралі вченого полягають у тому, що його знання, професіоналізм та вміння повинні зростати разом зі свободою його волі. А свобода волі потребує культури, гуманності, самодисципліни, скромності та сумлінного виконання своїх обов'язків стосовно виховання молоді зміни, бо моральність породжує моральність і навпаки. Свобода вченого має виявлятися в стійкості проти згубних впливів споживацької моралі, нігілізму й занепаду, розпусти, агресивності тощо.

Прикладами позитивних тенденцій у контексті усвідомлення необхідності етизації наукового знання є наступні. Згідно з нині прийнятою у більшості країн світу практикою, закріпленою у таких міжнародних документах, як, наприклад, Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації (перший варіант прийнятий у 1964 році, у подальшому в неї неодноразово вносилися зміни), кожний проект дослідження, що включає в себе експерименти над людиною (а також на тваринах), перед початком його реалізації повинен пройти етичну експертизу. Вона здійснюється етичним комітетом

відповідної науково-дослідної установи, незалежної від тих, хто планує, фінансує і проводить дослідження. Характерним є те, що в ряді країн світу, наприклад у США, попередній експертизі етичного комітету підлягають не лише біомедичні, але й будь-які інші (психологічні, соціологічні, етнографічні та інші) дослідження, що проводяться над людьми; мова при цьому йде не лише про захист життя та здоров'я піддослідних, але й їх прав, гідності, приватного життя, чуттєвої інформації, що їх стосується, тощо.

До проблематики етики науки відноситься і моральна оцінка власне пізнавальної діяльності, її мотивацій і організації у науці. Для характеристики цієї проблематики прийнято використовувати термін “етос науки”, введений Р.К. Мертоном у 1964 році. Етос науки – набір внутрішніх соціальних норм, яких дотримуються вчені в науковій діяльності і які забезпечують функціонування соціального інституту науки. Концепція етосу науки, розвинута Р.К. Мертоном, виходила з уявлень про науку як втілення вільного пошуку істини і раціональної критичної дискусії. У силу цього наука, з одного боку, репрезентує цінності демократії і, з іншого боку, саме в демократичному суспільстві знаходить оптимальні умови для свого розвитку. Вчений включив у етос науки чотири норми [5]:

- універсалізм (оцінка будь-якої наукової ідеї або гіпотези повинна залежати тільки від її змісту і відповідності технічним стандартам наукової діяльності, а не від соціальних характеристик її автора, наприклад, його статусу);
- загальність (результати дослідження мають бути відкриті для наукового співтовариства);
- незацікавленість (при опублікуванні наукових результатів дослідник не повинен прагнути до одержання якоїсь особистої вигоди, крім задоволення від вирішення проблеми);
- організований скептицизм (дослідники повинні критично ставитися як до власних ідей, так і до ідей, що висуваються їх колегами).

Уявлення Р.К. Мертона про етос науки неодноразово критикувалися. Критики концепції Р.К. Мертона відзначали абстрактний характер цих цінностей і те, що у своїй реальній діяльності вчені нерідко порушують їх, не піддаючись при цьому санкціям і засудженню з боку колег. Зокрема, у 70-х роках ХХ століття Я. Мітрофф на прикладі case-study групи, що займалася дослідженням Місяця, показав, що в науці можна виділити протилежну мертонівській сукупність норм, названу ним контрнормами (партикуляризм, скарєдність, організований догматизм і ін.), що також регулюють поведінку вчених [4].

Під впливом цієї критики Р.К. Мертон став говорити пізніше про амбівалентність моральних норм, що діють у науці. Так, вчений повинен одночасно якнайшвидше робити результати своїх досліджень доступними для колег і в той же час ретельно перевіряти їх перед публікацією; бути сприйнятливим по відношенню до нових ідей, але в той же час не повинен сліпо слідувати інтелектуальній моді; знати всі роботи колег, що відносяться

до сфери його власних інтересів, але при цьому його ерудиція не повинна притискати самостійність його мислення. Ця амбівалентність – свідчення про суперечливість і гнучкість нормативно-ціннісної системи науки.

На нашу думку, найважливіше коло проблем, пов'язаних з моральною регуляцією наукової творчості, виникає в ХХ ст. у зв'язку з перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу і набуттям нею впливу планетарного масштабу. Регламентація науки в цьому разі отримує моральний вимір тому, що діяльність у даній сфері починає позначатися на інтересах суспільства (людства) у цілому не завжди позитивно. Пояснюється це зміною об'єктів дослідження постнекласичної науки. Акцент сучасної науки змістився на природні об'єкти, що включають як складовий елемент саму людину – експериментування і взаємодія з такими об'єктами потенційно містять у собі катастрофічні для людини наслідки; тому внутрішньонаукові цінності (прагнення до істини, новизни й ін.) обов'язково мають бути скоректовані цінностями загальногуманістичними, загальнолюдськими та іншими [2].

Свобода наукової творчості також повинна бути зсередини детермінована необхідністю прийняття обмежень, пов'язаних з можливими негативними наслідками наукових досліджень. Якщо необхідність цих обмежень зрозуміла і прийнята добровільно, свобода наукового пошуку зберігається. Таким чином, потреба в етичній (так само як і в правовій) регуляції науки як соціального інституту на початку ХХІ ст. породжена тим, що деякі цілі – цінності внутрішнього етосу науки – зіштовхнулися з цінностями загальносоціального й індивідуального порядку.

Звичайно, суспільство не може чекати, поки увесь учений світ усвідомить необхідність самообмежень. Воно не може собі дозволити виявитися в залежності від примхи якого-небудь невизнаного наукового генія, що вирішив, наприклад, клонувати людину або зібрати ядерний заряд вдома. Тому суспільство вводить правові обмеження на потенційно соціально небезпечні дослідження й експерименти. Однак юридичні заборони не вирішують проблеми цілком, оскільки навряд чи вони зможуть зупинити наукових або політичних авантюристів. У якомусь сенсі етичні обмеження більш надійні, оскільки вбудовані у внутрішні психологічні механізми поведінки людей. Тому правова регуляція науково-дослідної діяльності не скасовує і навіть не зменшує необхідності регуляції моральної. Тільки особиста моральна відповідальність ученого за можливі несприятливі наслідки його експериментів, розвинене почуття морального обов'язку можуть послужити надійним гарантом запобігання трагічним соціонауковим колізіям.

Отже, об'єктом дослідження етики науки стали моральні проблеми, що стосуються не лише проведення досліджень, але й інших аспектів діяльності вченого – публікації результатів, консультування й участі в експериментах тощо. Лейтмотив сьогоднішньої етики науки можна сформулювати так: "Інтереси окремої людини і суспільства вище інтересів науки". Прийняти таку вимогу нинішньому науковому співтовариству непросто. Сама проблема так ніколи раніше не стояла. Мовчазно малося на увазі, що будь-яке знання – це в принципі благо, і тому інтереси науки і суспільства завжди збігаються, а не зіштовхуються. На жаль, ХХ століття розвіяло і цю ілюзію. Афоризм же "Знання – сила" поки не переглянутий, але уточнений: сила знання, виявляється, може бути як доброю, так і злою. А відрізнити одне від іншого і допомагає етика науки.

Науково-технічний прогрес, увійшовши в нову еру свого розвитку, вступив у кореляцію із загальнолюдськими та суспільними цінностями, що й утворює нові види філософської рефлексії наукового знання. Це має стати предметом подальших досліджень.

Література

1. Аристотель. Этика. – М.: Изд. АСТ, 2002. – 942 с.
2. Етос і мораль у сучасному світі. – К.: Парапан, 2004. – 240 с.
3. Наумовець А., Находкін М. Проблеми сучасності і мораль науковця // Вісник НАН України. – 2006. – № 5. – С. 3-10.
4. Философия науки. Этос науки на рубеже веков. – М.: ИФ РАН, 2005. – 341 с.
5. Merton R.K. The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations. – Chicago: University of Chicago Press, 1973. – 320 p.

Summary

T. Karpenko. Ethization of Science as a Determined Factor of Scientific-Technical Progress

The article deals with the problem of ethization of science as of a determined factor of scientific-technical progress.

Рукопис надіслано до редакції 17.12.2007.

Карпенко Т.М. Етизація науки як детермінований фактор науково-технічного прогресу / Т.М. Карпенко // Сучасна картина світу: Природа, суспільство, людина : зб. наук. праць / Державний вищий навчальний заклад "Українська академія банківської справи Національного банку України". - Суми, 2008. - С.128-132.